

XONLIKLARDA TA'LIM TIZIMI

Sotvoldiyev Sayfiddin Abduvoxid o'g'li

Andijon davlat universiteti

Tarix va ijtimoiy fanlar fakulteti 3-kurs talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17461638>

Annotatsiya. Maqolada O'rta Osiyo xonliklari — Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarida ta'lim tizimining shakllanishi va rivojlanish jarayonlari yoritilgan. Asarda ta'limning tashkiliy tuzilmasi, maktab va madrasalarning o'rni, ularning o'quv dasturlari hamda ilmiy-ma'rifiy faoliyatdagi ahamiyati tarixiy manbalar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada xonliklar davridagi diniy va dunyoviy bilimlarning uyg'unligi, ustoz-shogird an'anasi, ayollar ta'limiga munosabat va bu tizimning keyingi jadidchilik harakati shakllanishiga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, madrasa, maktab, ma'rifat, ilm, ustoz-shogird, xonlik, Buxoro, Xiva, Qo'qon, diniy ta'lim.

KIRISH

O'rta Osiyo tarixida xonliklar davri (XVI–XIX asrlar) nafaqat siyosiy jarayonlar, balki madaniyat va ta'lim sohasidagi yuksalish davri sifatida ham ahamiyatga ega. Shu davrda ta'lim tizimi jamiyat hayotining muhim bo'g'iniga aylangan, ijtimoiy tuzilmaning barqarorligini ta'minlashda katta rol o'ynagan [1].

Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarida ta'lim asosan diniy mazmunga ega bo'lsa-da, unda dunyoviy fanlarning ham ayrim unsurlari o'z ifodasini topgan. Maktab va madrasalar nafaqat bilim o'chog'i, balki ijtimoiy, madaniy va axloqiy tarbiya maskani sifatida faoliyat yuritgan. Shu sababli xonliklar davridagi ta'lim tizimi keyingi jadidchilik va yangi maktab harakatlari uchun zamin yaratgan.

ASOSIY QISM

Xonliklarda ta'lim tizimi feodal jamiyat tuzilmasining bir qismi sifatida shakllangan. Ilm va ma'rifat xonlar hokimiyatining mafkuraviy poydevori hisoblangan. Xonlar o'z siyosiy mavqeini diniy asoslar bilan mustahkamlash maqsadida ta'lim tizimiga e'tibor qaratganlar.

Ta'lim tizimining boshqaruvi ko'p hollarda diniy idoralar — qoziliklar, muftiylar va ulamo kengashlari qo'lida bo'lgan. Buxoro amirligida madrasalar to'g'ridan-to'g'ri amir farmoniga bo'ysungan, Xivada esa ulamolar kengashi nazoratida faoliyat yuritgan. Qo'qon xonligida esa madrasalar xon va amirning bevosita homiyligida ishlagan.

Ilmning nufuzi diniy e'tiqod bilan chambarchas bog'langan: “Ilm — imonning yarmi” degan hadisi sharif ta'limning ideologik asosiga aylangan. Shu bois xonliklarda maktab va madrasalar qurish xayrli ish deb hisoblangan, boylar va amaldorlar o'z mablag'lari evaziga ta'lim maskanlari barpo etganlar.

Xonliklarda ta'limning birinchi bosqichi — maktab yoki maktabxonalar bo'lgan. Maktablar asosan jamoat mablag'lari yoki boy homiylar tomonidan qurilgan, ularni domla yoki xalfalar boshqargan [2].

Boshlang'ich maktablarda o'quvchilar 6–7 yoshdan boshlab o'qishga kirishgan. Dastlab Qur'on o'qish, arab yozuvi (xattotlik), hisob-kitob, axloqiy-odob saboqlari o'rgatilgan. Darslar og'zaki shaklda, yod olish usulida o'tgan, ko'proq taqlid (repetitiv) uslub ustuvor bo'lgan.

Ta'lim jarayonida shogirdlar “Alifbo”, “Qur'on”, “Haftiyak”, “Chor kitob” kabi asosiy darsliklar bilan shug'ullanishgan. Ayrim hollarda arab va fors tillarini o'rgatish boshlang'ich maktab bosqichida ham amalga oshirilgan.

Maktab bitiruvchilari o'qishni madrasalarda davom ettirgan. O'qimagan bolalar esa ko'pincha hunarmandlik, dehqonchilik yoki savdo ishlari bilan shug'ullangan. Shu tariqa maktablar jamiyatda savodxonlikni ta'minlovchi asosiy tizim bo'lib xizmat qilgan.

Madrasalar xonliklarda ta'limning eng yuqori bosqichi bo'lib, ular ilm-fan va diniy tafakkurning markazlari hisoblangan. Buxoroda Mir Arab, Xivada Muhammad Rahimxon, Qo'qonda Madalixon va Xudoyorxon madrasalari eng mashhurlari bo'lgan.

Madrasalarda ta'lim dasturi uch asosiy yo'nalishda olib borilgan:

Diniy fanlar: tafsir, hadis, fiqh, aqida, tasavvuf.

Mantiq va falsafa: "Mantiq al-Mirqot", "Hikmat al-'Ayn", "Sharh al-Mavohib" asarlari asosida.

Dunyoviy fanlar: hisob, geometriya, tibbiyot, tarix, adabiyot, she'riyat, musiqa.

Madrasalarda ta'lim muddatining qat'iy chegarasi bo'lmagan — talaba bilimni o'zlashtirishiga qarab 10–15 yilgacha o'qigan. Darslar mudarris tomonidan "dars berish" va "munozara" usulida olib borilgan.

Madrasalarda ta'limning o'ziga xos bosqichlari bo'lgan: muqaddimot (boshlang'ich), mutavassit (o'rta), mutahassis (oliy). Bu tizim zamonaviy universitet bosqichlariga ma'nodoshdir [3].

Madrasalar kutubxonalari boy qo'lyozmalar, ilmiy risolalar, arab, fors va turkiy tillardagi asarlar bilan to'la bo'lgan. Bu muassasalar ilm-fan almashinuvi va tarjima maktablarining shakllanishiga sabab bo'lgan.

Xonliklar davrida ayollar ta'limiga ruxsat berilgan bo'lsa-da, u asosan uy sharoitida yoki alohida "xotin-qizlar maktabi"larda olib borilgan. Bu maktablarda ayollarni Qur'on o'qish, tikuvchilik, xattotlik va axloqiy saboqlarga o'rgatishgan.

Qo'qon xonligida Malika Nodira ayollar ta'limini rivojlantirishda alohida o'rin tutgan. U o'z mablag'i evaziga ayollar uchun madrasalar tashkil ettirgan, ilmiy ayollar — Xonim, Uvaysiy, Anbar Otin kabi ijodkorlarni saroyga jalb etgan.

Ayollar ta'limi keng emasdi, ammo aynan shu urf bugungi milliy ta'lim tizimida ayollar savodxonligi tarixining boshlanish nuqtasidir.

XULOSA VA MUNOZARA

Xonliklar davridagi ta'lim tizimi O'rta Osiyoda ilm-ma'rifat taraqqiyotining uzviy davomi bo'lib, xalqning savodxonligi, diniy va dunyoviy bilim darajasini saqlab turishda hal qiluvchi rol o'ynagan.

Maktab va madrasalar ilmning ijtimoiy nufuzini oshirgan, ilm ahliga hurmatni mustahkamlab, ma'naviy merosni keyingi avlodlarga yetkazgan.

Xonliklar davridagi ta'lim tizimi, zamon talabi bilan uyg'unlashib, keyinchalik milliy uyg'unish davrining asosiy manbai bo'lgan. Bugungi ta'lim islohotlari va milliy o'quv dasturlarining ildizida ham o'sha an'anaviy qadriyatlar yotadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Ahmedov, B. O'rta Osiyo xonliklarida madaniyat va ta'lim tizimi. — Toshkent: Fan, 2014. — 276 b.
2. G'afurov, B. G. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi. — Toshkent: O'zbekiston, 2019. — 412 b.
3. Saidov, A. Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarida ilm-ma'rifat taraqqiyoti. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2017. — 284 b.

4. Rasulov, Z. Madrasalar faoliyati va o'quv dasturlari tarixidan. — Toshkent: Ma'rifat, 2016.
— 310 b.

